

ОБҐРУНТУВАННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД УДОСКОНАЛЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ОПТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Чолій С. В.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-0693-160X

scholij@ukr.net

Ця стаття присвячена узагальненню теоретичних результатів науково-дослідної роботи «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України», яка виконувалась в КПІ ім. Ігоря Сікорського впродовж 2017-2020 років. Основним завданням НДР став пошук взаємозалежностей та кореляцій між процесами формування людського капіталу та мобілізаційним потенціалом України в сучасних умовах. В статті розкрито питання про основні принципи державної політики з забезпечення сталості мобілізаційного потенціалу України в різних історичних умовах впродовж останніх ста років. На думку автора, існує закономірна взаємозалежність розвитку цивільно-військових відносин в різні історичні епохи. Ця закономірність може бути описана в якості покрокової зміни (еволюції) стратегій комплектування збройних сил, характерної для Європи та і цілого світу. Така зміна має характер переходу між різними моделями цивільно-військових відносин. На сучасному етапі домінуючою в світі є модель добровільного комплектування армій. Реалії української історії та повсякдення демонструють відхід від глобального тренду та відмінність реалій та очікувань більшості населення України. Зокрема, цю взаємозалежність розглянуто в контексті сучасного військового конфлікту між Росією та Україною. Контроль та політичні рішення стосовно процесів розвитку людського капіталу можуть стати основою чергової зміни парадигми цивільно-військових відносин та можливої еволюції їх глобальної парадигми. Дано конкретні рекомендації стосовно механізмів підвищення мобілізаційного потенціалу України в майбутньому.

Прогностичні твердження статті підтверджуються реаліями ескалації подій війни з лютого 2022 року та піднімають питання про забезпечення військ солдатами з огляду на масовий характер війни. Зважаючи на неспівмірність військового, економічного та демографічного потенціалів воюючих сторін, посилення експлуатація людських ресурсів у військових умовах є безальтернативною стратегією виживання для української держави.

Ключові слова: людський капітал, мобілізація, державне управління, військова історія.

Події сучасної історії вкотре демонструють актуальність старих і перевірених часом методів та засобів державної політики. Скільки б не тривала ілюзорна стабільність в будь-якій зі сфер: міжнародна політика, економічний розвиток, забезпечення прав та свобод індивіда тощо, достатньо хоча б скількись серйозної кризи для того, щоб повернутися до вже класичних методів організації суспільства, державного чи міжнародного життя¹.

Ця стаття присвячена узагальненню теоретичних результатів науково-дослідної роботи «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України», яка виконувалась в КПІ ім. Ігоря Сікорського впродовж 2017–2020 років (Cholii 2020).

¹ Цей текст було завершено та підготовано до друку в серпні 2021 року, тому він переважно оминає в аналізі події, пов'язані з початком повномасштабної агресії РФ проти України, яка розпочалася в лютому 2022 року. Водночас не зважаючи на відстороненість аналізу в статті від цього аспекту, він є достатньо обґрунтованим і актуальним станом на лютий 2023 року.

Основним завданням НДР став пошук взаємозалежностей та кореляцій між процесами формування людського капіталу та мобілізаційним потенціалом України в сучасних умовах. В статті розкрито питання про основні принципи державної політики з забезпечення сталості мобілізаційного потенціалу України в різних історичних умовах впродовж останніх ста років. Дано конкретні рекомендації стосовно механізмів підвищення мобілізаційного потенціалу України в майбутньому.

Лише впродовж останнього десятиліття Україна пройшла через кілька гострих суспільних та політичних кризових моментів, які додалися до практично перманентної економічної кризової ситуації останніх тридцяти років. Революція Гідності 2013–2014 рр., територіальна дезінтеграція України 2014 р., анексія Криму 2014 р., активні бойові дії російсько-української війни на Донбасі 2014-2021 рр., а також глобальна пандемія коронавірусу COVID-2019 стали черговими випробуваннями для української державної системи. Необхідно відзначити те, що Україна не надто виділяється унікальністю в європейському та світовому досвіді вирішення кризових моментів і відповідає на них переважно мобілізацією державних структур та населення та використанням класичних методів державного регулювання. До 2020 року, коли зі значною кризою світової пандемії зіткнулися і більшість європейських країн, на нашу адресу часто звучала критика стосовно надмірного державного насильства відносно до громадян. На сучасному етапі навіть найліберальніші світові держави пішли тим самим шляхом обмеження прав та свобод громадян з метою локалізації та подолання кризи.

Розпочинаючи дослідження «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України», основну увагу було зосереджено саме на військовому компоненті мобілізаційних процесів державної політики, проте події поточного року ще більше вказують на універсальний характер мобілізаційних процесів для практично будь-якої сфери життя суспільства.

Сам термін «мобілізація» за своїм визначенням може бути застосований до різноманітних галузей. У більшості випадків він означає процес переходу від стану відносного спокою до стану підвищеної активності. Чарльз Тіллі, наприклад, визначав мобілізацію одним із важливих компонентів колективної дії та колективної поведінки в суспільстві. Разом з зацікавленістю (можливі прибутки або втрати від взаємодії з іншими групами чи індивідами), організацією (структурування конкретної групи, яке і визначає методи взаємодії) та можливостями (загальна імовірність взаємодії) мобілізація постає основним процесом, впродовж якого конкретна група набуває колективного контролю над акумульованими ресурсами, необхідними для здійснення колективної дії (Tilly 1977, 9-13). Такими ресурсами можуть бути, залежно від ситуації, товари, трудові резерви, зброя, голоси виборців тощо. Головним фактором мобілізації конкретних ресурсів є можливість їх застосування для досягнення певної колективної мети. Чарльз Тіллі зазначав також, що, залежно від ситуації, або група може бути добре структурованою, але з обмеженим колективним доступом до ключових необхідних ресурсів, або ж навпаки – слабо структурованою, але з колективним контролем ресурсів. Мобілізація таким чином – процес одночасного структурування суспільства та уможливлення доступу суспільних структур до наявних у суспільстві благ, не залежно від того, чиїми вони були до мобілізації.

Якщо ми говоримо про революційні моменти в історії суспільств, то насамперед відбувається процес суспільного структурування шляхом залучення до протиборчих політичних сторін більшої кількості прибічників, які вже після отримання влади проводять перерозподіл системи державної влади або ж наявних у державі ресурсів. Якщо ж йдеться про військову мобілізацію, то переважно держава виступає у якості ключової структури, яка займається перерозподілом ресурсів, необхідних для війни, і в тому числі й людських резервів, які можуть як поповнювати лави солдатів, так і працювати у військовій економіці для забезпечення потреб обороноздатності та функціонування суспільства у військових умовах. Хоча як показує світовий та український досвід, громадяни також можуть виступати у якості самоструктуруючого фактору для суспільства, якщо вони не бачать дійсної державної ефективності шляхом формування парамілітарних структур, спрямованих на заміщення функцій держави стосовно захисту, забезпечення правопорядку тощо. У найбільш критичних умовах слабкості державної влади самоструктурування призводить до революції чи державного перевороту, коли суспільна мобілізація переважає державну.

Суспільна мобілізація розкладається на наступні компоненти: акумулювання ресурсів, зростання колективного контролю над ресурсами шляхом зменшення особистих вимог, вироблення спільного механізму колективних дій та зміни рівня особистого задоволення на задоволення потреб групи (Hirschman 1970; Tilly 1977, 9-13). Залежно від особливостей, виділялися три види мобілізації: наступальна (з метою експансії або поширення), оборонна (з метою захисту або протидії експансії) та підготовча (спрямована на перспективу). Більшість таких мобілізацій є ініційованими згори суспільства та спрямованими на підпорядкування населення потребам його верхівки, що не виключає як провідну роль конкретних ключових суспільних груп, так і держави (Russeau 1998; Tilly 1990, 122-127).

Стосовно української ситуації, необхідно навести також точку зору, подекуди поширену серед дослідників регіону Східної Європи про те, що посткомуністичні країни мають лише обмежені можливості до соціальної мобілізації, що зумовлено слабкістю інститутів громадянського суспільства (Inbody 2016, 72-86; Kuzio 2000, 143-162; Onuch 2014, 27-54). Насправді схожа ситуація була характерною для багатьох країн з «економікою, що розвивається» впродовж 1990-2010-х років, незалежно від їхньої територіальної приналежності. Водночас навіть окремі з посткомуністичних країн демонструють активні процеси становлення громадянського суспільства вже починаючи з 2000 року, символом чого стали дві останні революції в Україні з масовою участю населення. Важливою особливістю трансформаційних процесів в регіоні стала «потрійність трансформації», яка відбулася одночасно у економічній, політичній та соціальній сферах, що нібито обмежувало можливості суспільної мобілізації, хоча насправді це не зовсім так (Bogaards 2009, 399-432; Diamond 2002, 21-35; Hale 2008, 28-31). Відповідно до основних теорій соціальної мобілізації, саме громадянське суспільство, досі несформоване в Україні, має бути легітимізуючим фактором соціальних мобілізацій (Belfield 2002, 279-341; Wigell 2008, 230-250; Levitsky&Lukan 2000).

В контексті нашого дослідження основна увага з самого початку була приділена феномену військової мобілізації та такому поняттю як мобілізаційний потенціал. У сприйнятті пересічною людиною саме військові компоненти постають основною асоціацією для такого терміну як мобілізація (Cholii 2018). В процесі становлення європейських держав більшість із них пройшли через еволюцію стосунків між владою, підданими та збройними силами. Все почалося ще в період феодалізму, коли провідні державні діячі переважно самі були воїнами і особисто набирали та вели в бій свої армії. Впродовж наступних епох армії почали набиратися приватними особами серед найманців, які отримували за свою «військову роботу» платню. Лише впродовж 19 століття більшість структур набору та контролю армії були інкорпорованими до державних апаратів, і армія стала невід'ємною частиною держави. Наступним етапом взаємодії армії і держави став період національної держави та масових армій, коли більшість населення отримала обов'язок особистого відбуття військової служби впродовж короткого терміну з метою повернення до армії за умов війни. Масові армії, ще один тренд 19 та 20 століть, перетворились на армії громадян – звичайних людей, які мали цивільні професії та перетворювались на солдатів лише тимчасово. Перша та друга світові війни стали апофеозом використання цієї технології, адже інакше набрати на період кількох років армії чисельністю по кілька мільйонів чоловік не було можливо.

Саме в зазначений період термін мобілізація набуває найбільш пізнаваного значення у військовій сфері. Це насамперед перехід армії від мирного стану спокою – часу коли армія займається лише тренуванням нових резервів, до стану війни, коли армія закликає до зброї усі наявні резерви попередньо тренуваних солдатів, озброюється та починає бойові дії з суперником.

Одне з актуальних визначень поняття «мобілізаційний потенціал» дає у своїй статті О. Безрук. Мобілізаційний потенціал – це поєднання складових, які впливають на загальну військову потужність країн та коаліцій. Роль різних потенціалів у формуванні можливостей держави неоднозначна, їх кількість може нараховувати кілька десятків. Серед найбільш важливих із них виділяють військовий, економічний, демографічний, політичний потенціали (Bezruk 2017).

Так, за твердженням О. Безрук та Д. Шпильова, військовий потенціал – це «здатність держави (коаліції) утримувати й удосконалювати збройні сили, підвищувати їх боєготовність і боєздатність, поповнювати навченими кадрами, постачати сучасними зброєю та військовою технікою, усіма видами постачання в мирний час і особливо в період війни» (Shpilev 2010).

Навіть таке визначення не відкидає думки про те, що військовий компонент мобілізаційного потенціалу не може бути повноцінно реалізований лише суто військовими методами та засобами. Військові ніколи не зможуть забезпечити виконання покладених на них завдань без використання інших потенціалів, в тому числі економічного – можливості забезпечити потреби збройних сил у військових умовах, демографічного – необхідності поповнювати збройні сили людськими ресурсами тощо. Важливим у контексті формування мобілізаційного потенціалу постає також морально-психологічний стан населення та необхідність переконувати його у потребі брати участь у військовій мобілізації. Саме тому у сучасних умовах мобілізаційний потенціал все більше залежить не від військових компонентів, а інших елементів, часто дуже опосередковано пов'язаних з військовою мобілізацією.

Іншою важливою особливістю сучасного стану українського мобілізаційного потенціалу є вплив глобальних та регіональних тенденцій на його формування, а точніше – на його повільне згасання у класичному розумінні цього терміну (Kubicsek 1994, 423-431; O'Donnell 1994, 55-69; Rousseau 1998, 133-156). Тут йдеться про політику перманентного скорочення кількості попередньо підготованих солдатів впродовж останніх десятиліть.

Якщо аналізувати історію людства впродовж останніх століть, стає зрозумілим те, що у європейських, і як наслідок – світових стосунках держави та її підданих/громадян існують певні

взаємозалежності, зокрема пов'язані з рівнем залучення підданих до державних справ (Kutuev 2016). Якщо розглядати дані процеси з точки зору впливу військової служби та залучення до неї мас населення, вибудовується загальна тенденція. Вона полягає у тому, що залежно від історичного періоду виникають популярні та загальнопоширені практично у всьому світі методи залучення до військової служби, та навіть більше – є певна еволюція та лінійний перехід від однієї моделі до іншої практично у всіх європейських країнах (Cholii 2018, 25-60; Benecke 2006; Eelend 2008, 35-56; Inbody 2016, 101-115; Schiff 2009, 109-126; Smelser 1962, 2, 170-188; Turner 1957; Weber 1976). Східна Європа і Україна як частина пострадянського простору загалом відповідає названим тенденціям, хоча провідні новітні тренди зазвичай приходять на цю територію з певною часовою затримкою.

Починаючи з військової демократії і рівноправного представлення усіх повноцінних членів як у суспільстві, так і в армії, впродовж наступних періодів виділяються також добровільне, феодалське, рекрутське комплектування збройних сил та загальний військовий обов'язок. Не зважаючи на давність концепту, принципи військової демократії зберігаються у всіх арміях світу. До них належать загальна рівність усіх солдатів, делегування їм суспільством функцій захисту та необхідного рівня насильства для його забезпечення, а також визначений соціальний статус, переважно вищий ніж у пересічного члена суспільства.

При феодалному чи рекрутському комплектуванні суспільство делегує функції свого захисту окремій частині всього населення, причому накладає військову функцію у форматі обов'язку, а не права (France 1999, 40-51; Tilly 1990, 29-30). За феодалізму такі функції зосереджені серед конкретного суспільного стану, який разом із ризиками військової служби отримує конкретні економічні та соціальні привілеї. За рекрутської системи набору військ суспільство перекладає військовий обов'язок на певну квоту серед населення. Як це переважно було в 17-19 століттях в європейських імперіях, до збройних сил набирали або шляхом підкупу та не надто прозорих махінацій чи обману, або ж саме суспільство знало про необхідність надання певної квоти для набору солдатів. В умовах Російської імперії 18 століття, наприклад, за державної потреби встановлювалась квота 1 рекрут на 300-500 осіб (Allmayer-Beck 1967, 12, 22; Broucek 1998, 15; Hochedlinger 2000, 351-356; Luh & Merta 2001, 158; Magenheimer 1999, 1-90; Sikora 2008, 172). Суспільство виробляло різноманітні механізми відбору і фактично перекидало колективний обов'язок військової служби на цю особу. Після призову до армії людина полишала свою суспільну групу і переважно вже не поверталась до неї через високу смертність солдатів чи інші причини. За таких систем поповнення збройних сил мобілізаційний потенціал визначався насамперед загальними ресурсами держави стосовно можливості утримання та забезпечення військ або ж ресурсами конкретного феодала, який сам себе забезпечував. Більшість суспільства ставилася до війни опосередковано як до «чужого заняття», яке більшості громадян напряму не стосується.

Схожий принцип делегування та відсторонення більшості суспільства присутній також і при добровільному комплектуванні (найманстві). Добровільне комплектування найменш обтяжливе для суспільства, адже суспільство мусить лише сплачувати податки і залишає обов'язок захисту лише для тих, хто готовий його перебрати на себе. Професійні армії переважно малочисельні, адже потребують підвищених коштів на утримання. В європейській історії раннього Нового часу професійні армії часто набиралися за рахунок іноземців, що ще більше відсторонювало армію від суспільства. Загалом професійні армії вважаються найбільш мотивованими та найкраще підготованими для ведення бойових дій, проте ця система теж не позбавлена недоліків. Якщо суспільство переважно налаштоване пацифістськи то набрати навіть невелику армію часто буде важко або і неможливо, що призведе до потреби шукати найману робочу силу для військової служби деінде. Відірваність армії від суспільства часто перетворює її на окрему касту, таку собі «державу в державі», яка подекуди ініціює державні перевороти та може використовуватись для терору проти населення. Нечисельні армії придатні для локального застосування чи контртерористичної боротьби, але в умовах класичного масштабного та тривалого військового конфлікту, і особливо з сильнішим суперником, вони будуть швидко децимовані та не зможуть ефективно протистояти ворогу в тривалій перспективі.

Останньою технологією залучення населення до військової служби постає загальний військовий обов'язок. Він вперше з'являється наприкінці 18 століття в контексті Великої Французької революції, коли було застосовано принцип загального ополчення, коли кожен чоловік працездатного віку був зобов'язаним взяти до рук зброю та захищати свою країну від інтервенції. Загалом, принцип не надто відрізняється від стародавньої військової демократії. В умовах 19 століття дана система стає все більш популярною і включає певні принципи, притаманні загальнопоширеній на той час рекрутчині. Як і за рекрутчини, зобов'язаним служити і надалі є все населення, але відтепер принцип військового обов'язку включає компонент особистого відбуття військової служби за принципом громадянин-солдат. Тобто, відтепер служити має кожен особисто, без можливості передати свій обов'язок іншому, як це було раніше (Adams&Poirier 1987, 20-31; Challener 1955, 46).

Загальний військовий обов'язок мав на меті забезпечити короткотривалу військову підготовку для якомога більшої кількості населення. В реаліях 19 століття це було спочатку 3–4 роки тренувань, в умовах 20 століття термін зменшився до 2–3, а подекуди і менше років. Ті, хто проходив тренування, відправлялися в запас та чекали на можливу війну, до якої вони були вже умовно підготованими. Саме в період застосування цієї технології і з'являється сучасне розуміння поняття «мобілізаційний потенціал» як критична маса накопичених за роки тренувань солдатів запасу, яких можна буде мобілізувати за потреби війни. Війни другої половини 19 століття, і особливо Перша світова, Друга світова та Холодна війни показали необхідність мати в запасі значні маси населення, адже нові військові технології призводили до знищення подекуди десятків тисяч солдатів впродовж одного дня чи тижня. Свого апогею дана система набула впродовж другої половини 20 століття через формування двох ворогуючих військово-політичних блоків та підготовку до можливої Третьої світової війни.

Процес перетворення та еволюції підходів до різних моделей комплектування в Європі має доволі лінійний характер. Зі становленням абсолютистських держав після закінчення Середньовіччя феодальна система формування армії поступилась рекрутчині. Рекрутчина була характерною для «суспільств підданих» (Skoreiko 2012, 12-18; Frevert 2004, 77-99, 263; Hämmerle 2004, 175-213). Армія з простого об'єднання солдатів чи феодально-структурованої групи людей поступово перетворюється на один з інститутів державної влади. Саме впродовж 16–17 століть відбувається становлення інститутів армії як елемента державного механізму. Спочатку це центральні органи з управління армією – військові міністерства та генеральні штаби, а потім вже цілі бюрократичні апарати, які не поступалися за масштабами своєї діяльності іншим галузям управління (Deak 1990, 25; Rothenberg 1976). Звісно, під час масштабних військових конфліктів військові могли перебирати на себе значну частину цивільних повноважень, але після їх закінчення влада надалі концентрувалась в руках цивільної адміністрації. Підвладне населення поставало в якості основи для поповнення армії, але на цьому етапі держава все ж залишала значну кількість моментів, пов'язаних з набором, на розсуд місцевої громади чи адміністрації найнижчого рівня. Єдине, що цікавило в даних умовах державу – отримання податків та необхідної кількості рекрутів.

Ситуація змінюється в другій половині 19 століття, коли «суспільства підданих» змінюють «суспільства громадян» (Skoreiko 2012, 12-18; Frevert 2004, 77-99; Hämmerle 2004, 175-213). Армії та військова служба перетворюються з обов'язку на один з компонентів прав та привілеїв населення (Cholij 2013, 109-122; Geva 2013; Hämmerle 2004, 175-213). Військова служба стає «візитною картою» державного устрою та модернізаційних процесів, адже вважається, що всі громадяни чоловічої статі мають пройти через неї та побачити, як на практиці функціонує модерна держава. За результатами військової служби молоді громадяни мали закінчити свій освітній та інтеграційний процес та побачити своє місце у складі державного механізму. Ідеологічна складова також стала важливим компонентом військової служби, засобом впливу на населення та його інтеграції. У новостворених національних державах військова служба була одним із факторів посилення націоналізму та правильного «виховання» населення для формування загального типу лояльних та національно свідомих громадян (Bencke 2006; Rakowska-Harmstone 1990, 132-139, 152-154; Sanborn 2003, 20-130; Tilly 1990, 122; Weber 1976). Особа, яка пройшла службу в армії, отримувала в винагороду повний комплекс громадянських прав, як це було в більшості європейських країн починаючи з перших декад 20 століття (Kutuev 2016).

Після закінчення Холодної війни відбулася чергова трансформація підходів до комплектування армій в Європі. Впродовж 1990-х років значна частина європейських держав Західної Європи значно зменшила щорічні військові набори, а з початком третього тисячоліття почалося скасування загального військового обов'язку. Загалом до 2010 року абсолютна більшість європейських країн відмовилася від примусового комплектування армії та почала набирати солдатів лише у якості добровольців. У окремих країнах загальний військовий обов'язок було скасовано повністю, а подекуди – призупинено, з можливістю повернення за необхідності (Flynn 2002, 248; Mjøset & van Holde 2002, 92). Таким чином, в Європі виникнув черговий загальнопоширений тренд комплектування збройних сил, на чому в сучасній ситуації замкнувся цикл еволюції. Впродовж наступних десятиліть, очевидно, саме добровільне комплектування визнаватиметься найбільш релевантною технологією для європейських реалій, що матиме вплив і на решту світу, який також поступово відмовляється від примусового призову до армії (Flynn 2002, 247-248; Frevert 2004, 276-279).

Пострадянський простір демонструє певну специфіку у використанні технологій комплектування в сучасному світі. На відміну від решти Європи, він, фактично, «застряг» в примусовому комплектуванні. Більшість країн, які межують з Російською Федерацією, досі зберігають у використанні принцип примусового комплектування армії, як і сама РФ. Саме вплив останньої на регіон залишається ключовим, так само як і потенційна дипломатична, економічна, а подекуди – і військова

небезпека, яка походить від Росії впродовж останніх десятиліть. Можливо, саме регіональна військова нестабільність і є основною причиною такої територіальної особливості.

На відміну від країн, які свідомо обирають продовжити використання загального військового обов'язку, багато країн змушені його використовувати саме через регіональну ситуацію. Північна та Південна Кореї, наприклад, вже давно пройшли активну фазу військового протистояння, але все ж продовжують активно готувати резерви для майбутньої війни між собою. Тайвань абсолютно аналогічно зберігає примус при військовій службі так як лише масова армія зможе протиставити хоча б щось можливій агресії з боку Китаю. Аналогічно, і у нашому регіоні сусідні з РФ країни намагаються все ж мати про запас певний резерв попередньо навчених солдатів щоб протиставити масовій армії Росії хоча б щось в умовах агресії з її боку. Досвід Грузії 2008 року та України 2014 демонструє звернення саме до попередньо підготованих військових ресурсів в умовах військового протистояння та їх критичну важливість для забезпечення територіальної цілісності та державності в критичних умовах війни. Відповідно до сучасної тенденції, загальний військовий обов'язок є вибором слабких країн, які опинились в регіонах підвищеної геополітичної нестабільності і змушені більш інтенсивно та примусово використовувати своїх громадян для військової служби, адже це чи не єдиний можливий варіант забезпечення територіальної цілісності країни.

Ситуація, коли хоча б одна країна в світі продовжує використовувати технологію на кшталт загального військового обов'язку, поширена і в інших сферах. Чи не найкращим дзеркальним прикладом є накопичення ядерної зброї та засобів її доставки. Такі технології дають беззаперечні переваги, якщо йдеться про класичний спосіб ведення війни, що змушує сусідні країни також використовувати їх щоб захиститися в умовах нападу. Це, в свою чергу, провокує гонку озброєнь та заострення міжнародної нестабільності, адже переваги у військовій сфері є явищем тимчасовим, які краще використовувати при першій нагоді, адже надалі вони зникнуть (Møller 2002, 294). Саме тому, не зважаючи на загальне роззброєння і демілітаризацію останніх десятиків років, Україна залишається в ситуації продовження використання примусового комплектування своєї армії, адже це поки безальтернативна ситуація для нашого регіону.

Україна здобула незалежність 24 серпня 1991 року (Rakowska-Harmstone 1990, 125, 131-137, 146; Taylor 2003). Процес виходу з СРСР та становлення державних інститутів продовжувався ще кілька років, і умовним його закінченням можна назвати прийняття Конституції 28 червня 1996 року. Крім території, економіки та цілої низки невирішених проблем Україна отримала в спадок від СРСР уламок його збройних сил. Умовно процес поділу збройних сил СРСР закінчився також в 1996 році, із вирішенням питання передачі колишньої радянської ядерної зброї до РФ та остаточного поділу радянського військового майна.

Крім велетенських матеріальних запасів радянської армії необхідно звернути увагу на людські ресурси СРСР та його мобілізаційний людський потенціал, який безперервно формувався та готувався ще з часів Другої світової війни. СРСР повноцінно реалізовував практику загального військового обов'язку впродовж свого існування і залишив після себе велетенські запаси тренуваних солдатів-резервістів. У Радянському Союзі військова служба вважалась обов'язковим елементом становлення повноцінного громадянина, і аж до останніх років існування цієї держави була загальнопоширеним явищем. Україна, фактично, продовжила цю традицію починаючи з 1991 року. Зважаючи на надлишковість військового потенціалу, керівництво держави поступово реалізовувало політику конверсії, зменшення витрат на оборону та зменшення чисельності збройних сил. Фактично, з 1991 року розпочалось обговорення перспектив того, якою має бути українська армія (Zakon 1992; Kutuev&Cholii 2018, 22; Taylor 2003, 248-256).

Ця дискусія проходила в тому ж контексті, що і у більшості європейських країн в аналогічний історичний період і включала три основні напрямки. Першим з них стала економічна доцільність та можливість утримувати велетенську армію та технічно її забезпечувати. 1990-ті роки були роками економічної кризи, тому армія хронічно не отримувала фінансування і постійно була сектором державної політики, де намагались знайти кошти для фінансування інших державних програм, що стало стимулом її постійного скорочення. По друге, тогочасна світова тенденція відмови від обов'язкової та примусової військової служби стала одним із компонентів загальнодержавної лібералізації та побудови громадянського демократичного суспільства. Суспільні активісти часто використовували гасла проти примусової військової служби, потреби особистісного розвитку, права людини на вибір, пацифізму тощо в контексті загальнодемократичної боротьби, що в сумі з частими зловживаннями в армії, які ставали відомими, поширило в суспільстві загалом доволі негативне ставлення до військової служби та масові практики уникання від призову. Європейський досвід відмови від примусового комплектування давав багатьом надію на те, що Україна невдовзі перейде на контрактну модель армії. Третій фактор дискусії полягав у державницькій позиції та намаганні принаймні зберегти державний мобілізаційний потенціал у формі матеріального забезпечення та

тренуваних резервів солдатів, але у зв'язку з недофінансуванням, корупцією та умовно сприятливою міжнародною ситуацією на нього тривалий період не зважали. Підписання Будапештського меморандуму 1994 року, договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р. та Харківських угод 2010 р. з РФ давало гарантії територіальної цілісності України і знімало пріоритет розвитку українських збройних сил аж до лютого 2014 р., початку військової агресії проти України. Насправді, суспільна дискусія стосовно природи стосунків держави, армії та населення в Україні досі не закінчена. Після зменшення масштабів бойових дій на Донбасі з 2016 року службу в зоні проведення АТО\ООС проходять лише добровольці, а серед пересічного населення знову лунають заклики до скасування примусової строкової служби в армії.

Саме ці фактори утримують український мобілізаційний потенціал в класичному розумінні цього слова на сучасному рівні. Досі значна частка людських ресурсів, які можуть бути використаними для військових потреб, формувалась ще в часи Радянського Союзу. Після його розпаду до 1999 року Україна дотримувалась попередніх принципів загальної військової підготовки. Саме в 1999 році було вперше прийнято закон про обмеження призову та його призупинення через занадто велику кількість молодих чоловіків, яких можна було призвати. Надалі фактично на кожен рік встановлювалась певна квота на набір до армії, військ МВС чи інших воєнізованих підрозділів, котра постійно зменшувалась. Причиною такої ситуації крім недофінансування стала також демографічна криза та зменшення кількості народжень. За період 1999-2017 рр. квоти на призов зменшились зі 101 тис. до 52 тис. (2011) та 26 тис. на рік (2017) (Ktuev&Cholii 2018, 22; Cholii 2018, 25-60). Таким чином, у тривалій хронологічній перспективі ми маємо невтішну тенденцію скорочення загального мобілізаційного потенціалу України через старіння населення та зменшення кількості солдатів, підготованих до можливої війни.

Загальна державна політика, спрямована на роззброєння, включала поступові плани переходу до добровільного комплектування. Власне кажучи, це доволі популярне серед населення рішення, яке включали до своїх передвиборчих кампаній багато політиків. За президентства В. Януковича таке рішення було прийнятим, останній примусовий набір до армії мав відбутися в 2013 р., зі звільненням військовослужбовців в запас в 2014 р., чого не сталося через початок російсько-української війни. Хоча безсумнівно є підривна діяльність багатьох можновладців періоду Януковича, в тому числі спрямована проти української армії та флоту, більшість населення все ж вітала відмову від щорічних призовів до армії. Таке ставлення було і є доволі репрезентативним для українського суспільства, що є ще одним із факторів загального зниження мобілізаційного потенціалу України (Ajangiz 2002, 314, 324-326, 330).

Не зважаючи на таку ситуацію, на сучасному етапі примусове комплектування армії залишається чи не єдиним безальтернативним варіантом для України. Сусідня до України РФ має набагато більший військовий та мобілізаційний потенціал, не спів мірний з українським, який постійно поповнюється за рахунок щорічних масових наборів. Саме тому в Україні немає вибору, і саме державний примус має забезпечити тренування нових резервістів для армії для забезпечення потреб нової можливої мобілізації. Невелика професійна армія не зможе вистояти у тривалому військовому конфлікті з набагато більш чисельним суперником з необмеженим людським потенціалом (Wawro 2014, 134-136). Реалії 2022-2023 років демонструють слушність цього твердження, адже ЗСУ комплектувалися з перших днів повномасштабного вторгнення саме шляхом мобілізації резервістів та попередньо підготованих військових. Добровільний компонент комплектування також є важливим, але як показує світова практика, при затягуванні війни добровільне комплектування не буде достатнім елементом для повноцінного забезпечення оборони країни (Adams&Poirier 1987).

Другим важливим, і в сучасних умовах пріоритетним компонентом розвитку українського мобілізаційного потенціалу є гуманітарні фактори. Приклади з українського минулого демонструють повторюваність ситуації з активним впливом на мобілізаційний потенціал стимулюючих чи анти мотивуючих факторів, які можуть знівечити навіть велетенські людські ресурси. В умовах використання загального військового обов'язку та наявності значних попередньо підготованих ресурсів солдатів держава мусить не лише опікуватися рутинністю тренувань солдатів, але і переконати їх в тому, що вона захищає їхні інтереси. У зворотному випадку навіть добре вишколені солдати відмовляться воювати, і їх роль у загальнодержавному мобілізаційному потенціалі буде відсутньою. Саме тому держава в конкретних військових умовах має перемогти у змаганні за лояльність громадян та солдатів.

Історичний приклад двох воєн між Радянською Росією та Українською Народною Республікою (УНР) (5 грудня 1917 – 9 лютого 1918; 16 січня 1919 – 21 квітня 1920) демонструє важливість гуманітарної та інформаційної політики держави для забезпечення свого існування (Tsoli 2018, 27-55). В умовах Українських визвольних змагань на території України виникає ситуація з наявністю кількох альтернативних лояльностей, які змагаються за прихильність населення. В той період це були імперські структури наднаціонального рівня – Російська імперія, Російська республіка, Радянська Росія, які

зберігали тяглість з минулим. Національний рівень був представлений національно-демократичними утвореннями, які змінювали один одного – УНР, Українською державою, Директорією УНР, а також радянськими УНРр та УСРР. В процесі Визвольних змагань було створено також певну кількість регіональних осередків влади, які боролися як проти центральної влади (національної чи імперської), але також і між собою. Найбільш відомими серед них були чисельні радянські республіки, які переважно воювали з українським національним центром у Києві.

Станом на початок весни 1917 року – час першої революції в Російській імперії, яка призвела до періоду тривалих державних перетворень – українці Російської імперії активно залучалися до служби в армії та бойових дій під час Першої світової війни. Загальний військовий обов'язок був запроваджений в Росії ще 1874 року і за 40 років свого використання він дозволив створити значні резерви солдатів, які згодом воювали в Першій світовій війні (Beneske 2006). Станом на 1917 рік російська імперська армія була однією з найбільших у світі.

Впродовж Першої світової війни, за різними оцінками, від 3 до 4 мільйонів солдатів російської армії були українцями, що становило до третини їх загальної кількості (Shankovskyi 1958, 68-69). В революційних умовах значна частина українських солдатів пройшла через «українізацію армії» – почала використовувати національні відзнаки та українську командну мову, а також підтвердила свою підтримку українським осередкам влади (Bykovskiy 1968; Ionenko 1982, 80-84; Mihutina 2007, 76; Shankovskyi 1958, 63-80). Фактично, з перших днів після революції національні осередки влади починають змагатися за солдатів, які могли б захистити новостворене національне представництво, проте роблять це з різною ефективністю. Незацікавленість українського національного уряду в побудові великої національної армії та непослідовність реформ призвела до поступової втрати прихильності українських солдатів, чия симпатія були розпорошеними між різними претендентами на солдатську лояльність, переліченими вище. Саме це стало причиною того, що із загальної кількості близько 2 мільйонів солдатів, які заявляли про свою підтримку УЦР та УНР, станом на грудень 1917 року залишилось лише близько 70 тисяч (Kovalchuk 2007, 12; Shankovskyi 1958, 69). Саме це і стало причиною доволі швидкої поразки УНР у її війні з Радянською Росією. Лише підписання Берестейського миру з Центральними Державами загальмувало процес окупації території України радянськими військами та дозволило національній владі протриматися тут впродовж ще кількох років (Kovalchuk 2007, 13-28; Mihutina 2007, 79, 84-85; Tynchenko 1996).

Наведені процеси були лише поглиблені в умовах Другої російсько-української війни 1919-1920 років. Впродовж 1918-1919 років ситуація з наявністю різних лояльностей була ускладнена появою нового феномену – отаманщини, системи локального управління особами з надзвичайними повноваженнями, які мали забезпечувати порядок на місцях і водночас були підзвітними українській центральній владі в Києві. В умовах громадянської війни ці особи часто отримували повну свободу дій і подекуди навіть відмовлялися підкорятися Києву, що практично повністю розпорошило наявні чоловічі резерви. Під час Другої війни надзвичайно зросла кількість регіональних лідерів, які стали воювати проти будь-якої центральної адміністрації, чи то білої, чи то червоної. Для більшості селян це виглядало найкращою альтернативою, адже давало ілюзію свободи, проте централізований державний режим Радянської Росії по одному впорався з таким виявом сепаратизму та неминуче перемиг (Veryga 1995, 101; Doroshenko 1973, 41-42; Koval 2005, 136).

За результатами наведених двох воєн постала важливість не лише мати конкретні підготовані військові резерви, але і забезпечити їх відданість та готовність жертвувати своїми життями за владу. Якщо ж влада не може переконати населення у тому, що вона представляє його ж інтереси, то вона втрачає лояльність населення і фактично не може далі існувати без його підтримки. Саме така ситуація склалася в 1917-1920 роках, що і стало ключовим фактором поразки українських національно-демократичних сил та втрати державності.

Схожі обставини склалися в Україні вже в новітній період, впродовж Революції Гідності. Станом на початок 2014 року стара влада в особі президента Януковича та його оточення перестала виконувати свої владні повноваження та втекла з України. У зв'язку з цим розпочався період міжвладдя, коли існувало кілька реальних та уявних рівнів лояльності, які підтримували окремі частини українського населення.

Так само, як і століття тому, загальні можливі лояльності розпадалися на імперський рівень – радянську ідентичність, часто уособлювану РФ, національний рівень, де паралельно існували лояльності до колишнього президента Януковича, який залишив країну, в. о. президента Турчинова та обраних в 2014 році президента Порошенка та парламенту. Крім того, зусиллями російських пропагандистів було розрекламовано регіональні лояльності в Криму, Донецькій та Луганській областях. Зважаючи на активну інформаційну та військову підтримку останніх наведених лояльностей, вони змогли реалізувати свою прото державну структуру та досі існують у варіанті анексованої території або ж псевдо незалежних державних утворень.

Інша важлива риса 2014 року – це ситуація з українською армією, яка була мобілізованою в березні для того, щоб здійснювати спротив російській агресії (Analysis 2015; Davis 2013). Ситуація з виникненням багатьох паралельних лояльностей заважала проведенню мобілізаційних процесів, адже значна кількість громадян не розуміла, чи влада, за яку вони мусять воювати, репрезентує саме їхні інтереси. По суті, повторилася ситуація зі столітнього минулого, але з більш оптимістичним закінченням, адже загалом Київ зумів зберегти керованість ситуації та забезпечити єдність держави, хоча і не без конкретних територіальних втрат та постання тліючого конфлікту на кордонах України, який може перерости в активний будь-якої миті.

Таким чином, в сучасних умовах ми бачимо наступну можливість підвищення мобілізаційного потенціалу України. Вона має складатися з двох основних факторів, які будуть взаємодоповнювати один одного. Перш за все, це забезпечення функціонування загального військового обов'язку в Україні та продовження формування резервів попередньо підготованих солдатів. Цей фактор зумовлений актуалізацією загрози класичної війни з Російською Федерацією, яка перетворилася в реальність в лютому 2022 року. Ця війна майже напевно буде відбуватися у завуальованій формі (гібридна війна, повстання, інформаційний вплив, економічний тиск, захист російських громадян тощо), адже саме така модель використовується РФ впродовж останніх десятиліть у міжнародній політиці (Magda 2015). Не зважаючи на це, саме міцна армія, яка буде готовою до мобілізації, є чи не єдиним фактором, який забезпечить збереження територіальної цілісності. Ця армія має бути масовою, адже війна навіть на невеликому відтинку фронту потребуватиме значної концентрації ресурсів, техніки та солдатів щоб ефективно протистояти агресії набагато чисельніших збройних сил РФ чи підтримуваних нею збройних формувань. Якщо не забезпечувати підготовку військових резервів, то Україна у часовій перспективі буде втрачати свій мобілізаційний потенціал і поступово слабшатиме.

Другим фактором підвищення мобілізаційного потенціалу постають елементи державної гуманітарної політики, зокрема спрямовані на підвищення людського капіталу. В умовах існування сучасного інформаційного суспільства державна політика з освіти та забезпечення всебічного розвитку населення дозволить створити єдиний державний інформаційний наратив та лояльність насамперед до України як держави, а не до конкретної влади чи ідеологічного напрямку. Саме комплексна державна гуманітарна політика зможе забезпечити стабільність серед населення та його ідеологічних поглядів на розвиток країни і дозволить упередити ситуацію діаметрального розколу в поглядах та світогляді, подекуди наявну в ключові моменти української історії. Також можливий кризовий момент, пов'язаний з військовим протистоянням з РФ, не викличе таких проблем з мобілізацією збройних сил, як це було в 2014 році та дозволить зберегти мир. Мобілізація в сучасних умовах має означати не лише приведення армії у стан підвищеної готовності, але і розуміння населенням державних потреб і пріоритетів в конкретній історичній ситуації та дії, спрямовані на забезпечення загального блага.

Choliy S. The main agenda of improvement of Ukraine's mobilization potential basing on the optimization of human capital development processes

This article is devoted to the finalization of the theoretical results of the research project 'The improvement of the methods of the human capital development as a factor for the improvement of Ukraine's mobilization potential', Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic institute, 2017-2020. The main goal of the research was the search for interdependencies and correlation of two mainstream development processes: human capital development and Ukraine's mobilization potential for military and other possible purposes of contemporary life. The article describes the main challenges and management models used in Ukraine during the last hundred years to shape mobilization potential and defensive capacity. There is a general interdependence in civil-military relations that could be described as a gradual implementation of certain manning strategies for armed forces in Europe, and later – in the whole world. This situation has been repeated already for several times, and now the global trend is an all-volunteer force, based on the free will of a person to be a soldier. The realities of the Ukrainian situation and military conflicts, where it is involved, demonstrate the contradiction of the current situation, global trends, and expectations of the population of Ukraine. In this article, such analysis is made based on previous and actual military conflicts of Ukraine and Russia in particular. The shaping and control of processes of human capital development could become the basis for the stabilization of paradigm shifts in the current geopolitical situation. The article provides suggestions and practical advice for the improvement of the state policy of Ukraine.

Key words: human capital, mobilization, state government, military history.

Література:

1. Безрук О. Мобілізаційний потенціал держави в умовах соціально-політичних трансформацій: теоретичний аспект. *Сучасне суспільство*. 2017. 2(14), 5–14.
2. Биковський, Л. *На кавказько-Турецькому фронті: спомини з 1916–1918, Праці інституту дослідів Волині 18*. Winnipeg-Denver, 1968.
3. Верига В. *Листопадовий рейд*. Київ: Видавництво Олени Теліги, 1995.
4. Дорошенко М. *Стежками холоднорьськими: Спогади, 1918–1923*. Philadelphia: M.I. Doroshenko, 1973.
5. *Закон України Про військовий обов'язок і військову службу 1992 р. Зі змінами і доповненнями* [Viewed 20 August 2021]. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
6. Ионенко И. *Солдатские массы в Октябрьской революции. По материалам Поволжья и Урала*. Казань: Издательство Казанского университета, 1982.
7. Коваль Р. *Багрянні жнива української революції*. Київ: Діокор, 2005.
8. Ковальчук М. *Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1920*. Київ, 2007.
9. Кутуєв, П., Чолій, С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами де модернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. №2 (10), 1–24.
10. Кутуєв П.В. *Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016.
11. Магда Є. *Гібридна війна. Вжити і перемогти*. Київ: Віват, 2015.
12. Михутина И. *Украинский Брестский мир: путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской центральной рады*. Москва: Издательство «Европа», 2007.
13. Скорейко Г. «Людина зі зброєю» в Австрійській імперії: сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві 19 століття. *Питання історії України*. 2012. Т. 15, 12–18.
14. Тинченко Я. *Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.)*. Київ-Львів, 1996.
15. Чолій С. В., Перга Ю. М. (Ред.) *Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : Монографія*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020.
16. Чолій С. Державні Ідеології Комплектування Збройних сил В (Східно-) Європейському Регіоні. *Ideology and Politics*. 2018. #2 (10), 25–60.
17. Чолій С. *Звіт про науково-дослідну роботу «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України» – КПІ ім. Ігоря Сікорського*. 2020.
18. Шанковський, Л. *Українська армія в боротьбі за державність*. München: Дніпрова хвиля, 1958.
19. Шпилев Д. Трансформація і модернізація в сучасному комунікативному обществe [Viewed 20 August 2021]. 2010. Available from: <http://www.civisbook.ru/files/File/Shpilev.pdf>
20. Adams, R. J. Q. & Poirier, P. *The Conscription Controversy in Great Britain, 1900–18*. Basingstoke: Macmillan Press, 1987.
21. Ajangiz R. The European Farewell to Conscription? In: Mjøset, L., van Holde, S. *Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Vol. 20. 2002.
22. Allmayer-Beck J. Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Theresias. *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien*. # 3. 1967.
23. *Analysis of Russia's information campaign against Ukraine: examining non-military aspects of the crisis in Ukraine from a strategic communications perspectives*. Riga: NATO Stratcom, 2015.
24. Belfield C. R. and Levin H. M. The Effects of Competition Between Schools on Educational Outcomes: A Review for the United States. *Review of Educational Research*. 2002. 72(2), 279–341.
25. Benecke W. *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland, 1874–1914*. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh, 2006.
26. Bogaards M. How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism. *Democratization*. 2009 16(2), 399–423.
27. Broucek P. *Österreich-Ungarische Armee 1867–1914, Materialien zum Vortragszyklus*. Wien, 1998.
28. Challener R. D. *The French theory of the nation in arms*. New York: Columbia university press, 1955.
29. Cholij S. Die Modernisierung der österreichisch-ungarischen Streitkräfte (1868–1914) – eine Chance für die galizischen Rekruten? In: Haid E., Weismann S., Wöller B. (Hg.). *Galizien: Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie? (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung Hrsg. vom Herder-Institut*

- für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2013, s. 109–122.
30. Davis J. R. Jr. Defeating Future Hybrid Threats: The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond. *Military Review*. 2013. September-October, 21–29.
 31. Deák I. *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York-Oxford: Oxford University press, 1990.
 32. Diamond L. Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. 2002. 13(2), 21–35.
 33. Eellend J. Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe In: Wawrzeniuk, P. (Ed.). *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939*. Huddinge: Södertörns högskola, 2008, s. 35–56.
 34. Flynn G. *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport-London: Greenwood Press, 2002.
 35. France J. *Western Warfare in the Age of the Crusades*. London: UCL Press Limited, 1999.
 36. Frevert U. *A Nation in Barracks. Conscription, Military Service and Civil Society in Modern Germany*. Oxford-New York: Berg, 2004.
 37. Geva D. *Conscription, Family, and the Modern state. A Comparative Study of France and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
 38. Hale H. What Makes Dominant Parties Dominant in Hybrid Regimes? The Unlikely Importance of Ideas in the Case of United Russia. *Annual Meeting of the American Political Science Association*. August 2008, 28–31.
 39. Hämmerle Ch. Die k. (u.) k. Armee als 'Schule des Volkes'? Zur Geschichte der Allgemeinen Wehrpflicht in der multinationalen Habsburgermonarchie (1866–1914/18). In: Jansen Ch. (Hrsg.). *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert: ein internationaler Vergleich*. Essen, 2004, s. 175–213.
 40. Hirschman A. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge: Harvard University Press, 1970.
 41. Hochedlinger M. Rekrutierung-Militarisierung-Mobilisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus. In: Kroll S. *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Hamburg, 2000, s. 351–356.
 42. Inbody D. *The Soldier Vote. War, Politics, and the Ballot in America*. New York-Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016.
 43. Lynn K. The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy*. 1995. 6(3), 72–86.
 44. Kubicek P. Delegative Democracy in Russia and Ukraine. *Communist and Post-communist studies*. 1994. 27(4), 423–441.
 45. Kuzio T. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition. *Contemporary Politics*. 2000. 6(2), 143–164.
 46. Levitsky S. and Lucan A. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. New York: Cambridge University Press, 2002.
 47. Luh J. & Merta K.-P. *Marksteine: eine Entdeckungsreise durch Brandenburg Preussen*. Berlin: Henschel, 2001.
 48. Magenheimer H. Zur Frage der Allgemeinen Wehrpflicht: Standortbestimmung-Alternativen-Konsequenzen. *Nationale Sicherheit: Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie*. 1999. # 3, 1–90.
 49. Mjøset, L., van Holde, S. Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20. 2002.
 50. Møller B. Conscription and its alternatives. In: Mjøset, L., van Holde, S. Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20. 2002.
 51. O'Donnell G. Delegative Democracy *Journal of Democracy*. 1994. 5(1), 55–69.
 52. Onuch O. *Mapping mass mobilization. Understanding Revolutionary moments in Argentina and Ukraine*. London: Palgrave, 2014.
 53. Peruzzotti E. The Nature of the New Argentine Democracy. The Delegative Democracy Argument Revisited. *Journal of Latin American Studies*. 2001. 33(1), 133–156.
 54. Rakowska-Harmstone T. "Brotherhood in arms": the Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. In: Dreisziger, N. F. *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Times of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*. Waterloo: Wilfried Laurier University Press, 1990.
 55. Rothenberg G. *The army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press, 1976.
 56. Rousseau D. & Blauvelt T. *War, Mobilization, and Democratization: The Experience of Minority Groups*. Minneapolis, 1998.

57. Sanborn J. *Drafting the Russian nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*. DeCalb: Northern Illinois University Press, 2003.
58. Schiff R. *The Military and Domestic Politics. A concordance theory of civil–military relations*. London-New York: Routledge, 2009.
59. Sikora M. *Die Preussische Armee: Zwischen Ancien Regime und Reichsgründung*. Padeborn-München-Wien-Zürich: F. Schoeningh, 2008.
60. Smelser N. *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press, 1962.
61. Taylor B. *Politics and the Russian Army: Civil–Military Relations, 1689–2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
62. Tilly Ch. *Coercion, Capital, and European states AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell, 1990.
63. Tilly Ch. *From Mobilization to Revolution*. Michigan, 1977.
64. Tsoli S. Keiserlik-kuningliku armee mitmekesistest vormipukstest (1867–1918). Sojaveline uhtlustamine ja territoriaalse koostoo voimalused. *Eesto sojaaaloo aastaramat*. 2018. #8 (14), 27–55.
65. Wawro G. *A Mad Catastrophe. The Outbreak of WWI and the Collapse of the Habsburg Empire*. New York: Basic Books, 2014.
66. Turner, Ralph H. & Killan, Lewis M. *Collective Behavior*. California: Patrice-Hall, 1957.
67. Weber E. *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.
68. Wigell M. Mapping “hybrid Regimes”: Regime Types and Concepts in Comparative Politics. *Democratisation*. 2008. 15(2), 230–250.

References:

1. Bezruk O. (2017) Mobilizatsiinyi potentsial derzhavy v umovakh sotsialno-politychnykh transformatsii: teoretychnyi aspekt. [The mobilization potential of the state during the political transformation: theoretical aspect] *Suchasne suspilstvo*. 2 (14), p. 5–14.
2. Bykovskiy, L. (1968) *Na kavkazko-Turetskomu fronti: spomyny z 1916–1918* [On the Caucasian front with Turkey: memories from 1916-1918], *Pratsi instytutu doslidiv Volyni 18*. Winnipeg-Denver
3. Veryha V. (1995) *Lystopadovyi reid*. [The November raid]. Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihy
4. Doroshenko M. (1973) *Stezhkamy kholodnoirskymy: Spohady, 1918–1923*. [By the Kholodny Yar pathes: memories 1918–1923]. Philadelphia: M.I. Doroshenko.
5. *Zakon Ukrainy Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu 1992 r. Zi zminamy i dopovnenniamy* (1992) [The Law of Ukraine about the military obligation and military service. With additions and changes]. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
6. Yonenko Y. (1982) *Soldatskye massy v Oktiabrskoi revoliutsii. Po materyalam Povolzhia y Urala*. [The soldier masses during the October revolution. By the materials from Povolzhye and Ural]. Kazan: Yzdatelstvo Kazanskoho unyversyteta.
7. Koval R. (2005) *Bahriani zhnyva ukrainskoi revoliutsii*. [The crimson harvest of Ukrainian revolution]. Kyiv: Diokor
8. Kovalchuk M. (2007) *Viina z bilshovytskoiu Rosiieiu za nezalezhnist 1917–1920*. [The war with the Bolshevik Russia for independence 1917–1920]. Kyiv
9. Kutuev, P. and Cholii, S. (2018) Mobilizatsiia na postradianskomu prostori: mizh imperatyvamy modernizatsii ta zahrozamy de modernizatsii. [The mobilization in the Post-Soviet area: between the imperatives of modernization and threats of demodernization]. *Ideolohiia i polityka*. №2 (10), 1–24
10. Kutuev P. (2016) *Transformacii modernu: instytucii, idei, ideologii*. [The transformation of modernity: institutions, ideas, ideologies]. Kherson: Helvetyka
11. Mahda Ye. (2015) *Hibrydna viina. Vyzhyty i peremohty*. [The hybrid war: to survive and win]. Kyiv: Vivat
12. Mykhutyna Y. (2007) *Ukraynskyi Brestskyi myr: put vykhoda Rossyy yz Pervoi myrovoi voiny y anatomyia konflykta mezhdru Sovnarkomom RSFSR y pravytelstvom Ukraynskoi tsentralnoi rady*. [The Ukrainian Brest treaty: the way of leaving the World War First for Russia and the anatomy of the conflict between the Sovnarkom of RSFSR and government of the Ukrainian Central Rada]. Moskva: Yzdatelstvo «Evropa»
13. Skoreiko H. (2012) «Liudynazi zbroieiu» v Avstriiskii imperii: spryiniattia viiny i armii uzakhidnoukrainskomu suspilstvi 19 stolittia. [“The man with a weapon” in the Austrian empire: the perception of the war and army in the West-Ukrainian society of the 19th century]. *Pytannia istorii Ukrainy*. T. 15, 12–18.
14. Tynchenko Ya. (1996) *Persha Ukrainsko-Bilshovytska viina (hruden 1917 – berezen 1918 rr.)*. [The first war of Ukraine with Bolsheviks, December 1917 to March 1918]. Kyiv-Lviv.
15. Cholii S. & Perga Yu. (Ed., 2020) *Udoskonalennia shliakhiv rozvytku liudskoho kapitalu yak faktor pidvyshchennia mobilizatsiinoho potentsialu Ukrainy : Monohrafiia*. [The improvement if the methods for human capital development as a factor for the increase of the mobilization potential of Ukraine. The monograph]. Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka»

16. Cholii S. (2018) Derzhavni Ideolohii Komplektuvannia Zbroinykhsyl V (Skhidno-) Yevropeiskomu Rehioni. [The state ideologies for the manning of the armed forces in Eastern Europe]. *Ideology and Politics*. #2 (10), 25-60}
17. Cholii S. (2020) *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu «Udoskonalennia shliakhiv rozvytku liudskoho kapitalu yak faktor pidvyshchennia mobilizatsiinoho potentsialu Ukrainy» – KPI im. Ihoria Sikorskoho*. [Report for the research work 'The improvement if the methods for human capital development as a factor for the increase of the mobilization potential of Ukraine', Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute.
18. Shankovskyi, L. (1958) *Ukrainska armiiia v borotbi za derzhavnist*. [The Ukrainian army in its fight for the state]. München: Dniprova khvyliia
19. Shpylëv D. (2010) Transformatsiia y modernyzatsiia v sovremennom kommunykativnom obshchestve [The transformation and modernization in the contemporary society]. Available from: <http://www.civisbook.ru/files/File/Shpilev.pdf>
20. Adams, R. J. Q. & Poirier, P. (1987) *The Conscription Controversy in Great Britain, 1900–18*. Basingstoke: Macmillan Press.
21. Ajangiz R. (2002) The European Farewell to Conscription? In: Mjøset, L., van Holde, S. (2002) *Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Vol. 20.
22. Allmayer-Beck J. (1967) Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Therlesias. *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien*. # 3.
23. *Analysis (2015) of Russia's information campaign against Ukraine: examining non-military aspects of the crisis in Ukraine from a strategic communications perspectives*. Riga: NATO Stratcom.
24. Belfield C. R. and Levin H. M. (2002) The Effects of Competition Between Schools on Educational Outcomes: A Review for the United States. *Review of Educational Research*. 72(2), 279–341.
25. Benecke W. (2006) *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland, 1874–1914*. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh.
26. Bogaards M. (2009) How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism. *Democratization*. 16(2), 399–423.
27. Broucek P. (1998) *Österreich-Ungarische Armee 1867–1914, Materialien zum Vortragszyklus*. Wien.
28. Challener R. D. (1955) *The French theory of the nation in arms*. New York: Columbia university press.
29. Cholij S. (2013) Die Modernisierung der österreichisch-ungarischen Streitkräfte (1868–1914) – eine Chance für die galizischen Rekruten? In: Haid E., Weismann S., Wöllner B. (Hg.). *Galizien: Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie? (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung* Hrsg. vom Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31. Marburg: Verlag Herder-Institut, 109-122.
30. Davis J. R. Jr. (2013) Defeating Future Hybrid Threats: The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond. *Military Review*. September-October, 21–29.
31. Deák I. (1990) *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York-Oxford: Oxford University press.
32. Diamond L. (2002) Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. 13(2), 21–35.
33. Eellend J. (2008) Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe In: Wawrzeniuk, P. (Ed.). *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880-1939*. Huddinge: Södertörns högskola, 35-56.
34. Flynn G. (2002) *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport-London: Greenwood Press.
35. France J. (1999) *Western Warfare in the Age of the Crusades*. London: UCL Press Limited.
36. Frevert U. (2004) *A Nation in Barracks. Conscription, Military Service and Civil Society in Modern Germany*. Oxford-New York: Berg.
37. Geva D. (2013) *Conscription, Family, and the Modern state. A Comparative Study of France and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
38. Hale H. (2008) What Makes Dominant Parties Dominant in Hybrid Regimes? The Unlikely Importance of Ideas in the Case of United Russia. *Annual Meeting of the American Political Science Association*. August 2008, 28–31.
39. Hämmerle Ch. (2004) Die k. (u.) k. Armee als 'Schule des Volkes'? Zur Geschichte der Allgemeinen Wehrpflicht in der multinationalen Habsburgermonarchie (1866–1914/18). In: Jansen Ch. (Hrsg.). *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert: ein internationaler Vergleich*. Essen, 175–213.
40. Hirschman A. (1970) *Exit, Voice, end Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge: Harvard University Press.

41. Hochedlinger M. (2000) Rekrutierung-Militarisierung-Mobilisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus. In: Kroll S. *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Hamburg, 351–356.
42. Inbody D. (2016) *The Soldier Vote. War, Politics, and the Ballot in America*. New York-Basingstoke: Palgrave Macmillan.
43. Lynn K. (1995). The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy*. 6(3), 72–86.
44. Kubicek P. (1994) Delegative Democracy in Russia and Ukraine. *Communist and Post-communist studies*. 27(4), 423–441.
45. Kuzio T. (2000) The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition. *Contemporary Politics*. 6(2), 143–164.
46. Levitsky S. and Lucan A. (2002) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. New York: Cambridge University Press.
47. Luh J. & Merta K.-P. (2001) *Marksteine: eine Entdeckungsreise durch Brandenburg Preussen*. Berlin: Henschel.
48. Magenheimer H. (1999) Zur Frage der Allgemeinen Wehrpflicht: Standortbestimmung-Alternativen-Konsequenzen. *Nationale Sicherheit: Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie*. # 3, 1-90.
49. Mjøset, L., van Holde, S. (2002) Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20.
50. Møller B. (2002) Conscription and its alternatives. In: Mjøset, L., van Holde, S. Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20.
51. O'Donnell G. (1994) Delegative Democracy *Journal of Democracy*. 5(1), 55–69.
52. Onuch O. (2014) *Mapping mass mobilization. Understanding Revolutionary moments in Argentina and Ukraine*. London: Palgrave.
53. Peruzzotti E. (2001) The Nature of the New Argentine Democracy. The Delegative Democracy Argument Revisited. *Journal of Latin American Studies*. 33(1), 133–156.
54. Rakowska-Harmstone T. (1990) "Brotherhood in arms": the Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. In: Dreisziger, N. F. *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Times of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*. Waterloo: Wilfried Laurier University Press.
55. Rothenberg G. (1976) *The army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press.
56. Rousseau D. & Blauvelt T. (1998) *War, Mobilization, and Democratization: The Experience of Minority Groups*. Minneapolis.
57. Sanborn J. (2003) *Drafting the Russian nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*. DeCalb: Northern Illinois University Press.
58. Schiff R. (2009) *The Military and Domestic Politics. A concordance theory of civil-military relations*. London-New York: Routledge.
59. Sikora M. (2008) *Die Preussische Armee: Zwischen Ancien Regime und Reichsgründung*. Paderborn-München-Wien-Zürich: F. Schoeningh.
60. Smelser N. (1962) *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press.
61. Taylor B. (2003) *Politics and the Russian Army: Civil-Military Relations, 1689–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
62. Tilly Ch. (1990) *Coercion, Capital, and European states AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell.
63. Tilly Ch. (1977) *From Mobilization to Revolution*. Michigan.
64. Tsoli S. (2018) Keiserlik-kuningliku armee mitmekesistest vormipukstest (1867–1918). Sojavaeline uhtlustamine ja territoriaalse koostoo voimalused. *Eesto sojaajaloo aastaramat*. #8 (14), 27–55.
65. Wawro G. (2014) *A Mad Catastrophe. The Outbreak of WWI and the Collapse of the Habsburg Empire*. New York: Basic Books.
66. Turner, Ralph H. & Killan, Lewis M. (1957) *Collective Behavior*. California: Patrice-Hall.
67. Weber E. (1976) *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press.
68. Wigell M. (2008) Mapping "hybrid Regimes": Regime Types and Concepts in Comparative Politics. *Democratisation*. 15(2), 230–250.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2023

Стаття рекомендована до друку 13.03.2023